

УДК 94(477)

Єрмакова І.О., Миколаївський політехнічний технікум

Єрмакова Ірина Олександрівна (1976 р.н.). У 1999 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Викладач Миколаївського політехнічного технікуму. Тема кандидатської дисертації: “Старообрядці на Півдні України у II половині XVIII – XIX століттях”.

Заселення Півдня України у другій половині XVIII ст. старообрядцями

У статті досліджується процес формування старообрядницьких поселень на Півдні України, їх чисельність, соціально-правове та економічне становище переселенців-розкольників. Автор визначає походження старообрядців та місця розселення. Аналізує політику російського уряду стосовно старообрядців у процесі колонізації Південної України.

The author of the article focuses his investigation on the process of forming old – believers' settlements in the South of Ukraine, its quantity and Social – economic condition. The author determines the origin of old – believers and their location. The author analyses the politics of Russian government to old – believers in the process of colonization of the South of Ukraine.

З розбудовою національної державності в історичній науці багато уваги приділяється вивченню історії регіонів. У другій половині XVIII ст. відбувалася масштабна колонізація та заселення Південної України. Поряд із представниками різних національностей та конфесій, вагоме значення в освоєнні Півдня відігравали старообрядці. Ними було засновано значну кількість населених пунктів, і, як прошарок вільних людей, розкольників здійснювали вагомий вплив на процес соціально-економічного розвитку регіону.

Серед робіт, що безпосередньо торкалися досліджуваного регіону треба виділити праці А.А. Скальковського [1] та істориків радянського періоду – О.І. Дружиніної [2] і В.М. Кабузана [3], які вивчаючи процес заселення південного регіону, дають статистичні дані по чисельності, місцям компактного проживання, старо-

обрядців, регламентують правові підстави переселення. На сучасному етапі вивченням цієї теми займаються В.О. Пірко [4], А.І. Федорова [5], С.В. Таранець [6] та інші. Але в їх працях досліджується історія старообрядницьких общин інших регіонів, лише побіжно торкаючись Півдня. Саме тому автор поставила перед собою мету розглянути процес заселення Південної України старообрядцями.

Поступове розширення територіальних володінь Російської імперії у другій половині XVIII ст. призводить до необхідності освоєння південноукраїнських земель. Серед різних міграційних течій, різних етнічних та соціальних груп, що розпочали процес колонізації, були і розкольників. З 50-х років XVIII ст. розпочинається суттєвий приток старообрядців на Південь.

З приєднанням південних степів царський уряд надає перевагу заселенню та освоєнню цих

земель іноземним колоністам. Він вдається до досить привабливих заходів, щоб зацікавити та стимулювати приток іноземців православного віросповідання. Початок цьому процесу поклав указ від 24 грудня 1751 р. “Про прийняття у підданство сербів... та про відведення місця для поселення...”, після якого було видано ще ряд указів щодо розміщення іноземних переселенців у “Задніпровських місцях” та про створення там Нової Сербії. У 1753 р. поряд із Новою Сербією іноземні поселенці створюють Слов’яно-Сербію. Створення її було розпочато спеціальними указами від 29 березня, 1 квітня та 29 травня 1753 р. [7].

Біля Нової Сербії 11 січня 1752 р. була закладена фортеця Святої Єлизавети [8]. Оскільки указом від 19 жовтня 1752 р. заборонялося приймати на поселення українців та надавати їм землю, що призначалася для іноземців [9], то комендант Єлисаветинської фортеці Глібов почав селити їх поряд, де також селилися вихідці з Правобережної України та Гетьманщини. 14 травня 1754 р. опубліковано указ про перетворення цих земель у Новослобідський козацький полк (район у 20 верст на південь від Нової Сербії) [10]. Іноземна колонізація проходила досить повільно, тому стало зрозуміло, що вкладені зусилля та витрачені кошти на іноземну колонізацію не принесли очікуваних результатів.

У березні-травні 1754 р. були зібрані відомості про кількість і місця розселення розкольників на території Речі Посполитої. Виявилося, що у 95 слободах та 4 монастирях знаходилося 3690 дворів і близько 11070 душ чоловічої статі. Більш того, на польських землях налічувалося до 100 слобод біглого російського населення [11].

4 вересня 1755 р. було надруковано “Маніфест про прощення російських підданих, які живуть у Польщі та Литві”, який дозволив їм до 1 січня 1757 р. повернутися на Батьківщину “без усякої боязні і страху з жінками, дітьми та пожитками”. Указ від 3 жовтня 1756 р. повторив умови маніфесту [12]. Таким чином, в указах 1755-1756 рр. Новоросія ще не була вказана, як місце, куди можуть повертатися розкольники.

12 червня 1754 р. у Новослобідське козацьке поселення (до якого на початку 1754 р. відійшло 6 селищ: Мишурін Ріг, Калужино, Кам’янка, Омельницьке, Буянське, Бородаївка і Пушкарівка; на 1757 р. – складало 27 слобод) прибуло 58 душ розкольників, до 28 липня 1754 р. – ще 227 осіб [13]. У період 1756-1757 рр., коли хвиля переселенців досягла високого кількісного рівня, комендант І. Глібов був змушений виділити землю на поселення окремими слободами. Більшість біглих російських розкольників були вихідцями з Правобережної України та Білорусі. У 1756 р. вони заснували розкольникські слободи

Россоховатку та Калинівку, 1757 р. – Злинку, Клинци, Лису Гору й інші [14]. До с. Калинівка прибували переселенці з Курської губернії [15]. Назву селу Злинка дали селяни-старообрядці – вихідці з посаду Злинки Новозибківського повіту Чернігівської губернії. На 1787 р. у Злинці налічувалося 175 дворів, 567 душ чоловічої статі [16].

Селилися старообрядці і в районі колишнього запорізького зимівника – слободі Лиса Гора, що була військовим укріпленим пунктом, підпорядкованим адміністрації фортеці Святої Єлизавети, яка видавала “відкриті листи” на заселення території втікачам з Брацлавщини, утікачам-розкольникам з українських і російських старообрядницьких громад. Так, у 1757 р. право на поселення недалеко від урочища Лиса Гора на річці Чорний Ташлик (назва збереглася від запорізького зимівника) одержав розкольникський поселенин А. Гридін [17].

2 січня 1761 р. було видано новий указ, який дозволив до 1 вересня добровільно повертатися біглим російським людям з Польщі, до того ж надавав пільги у сплаті податків та відправленні повинностей на 6 років [18]. Указ від 18 жовтня 1762 р. дозволяв приймати розкольників у фортеці Святої Єлизавети та інших слободах. Розкольники обкладалися 40-алтинним податком та отримували виняткове право на торгівлю. Вже у 1763 р. ряд указів надавав право розкольникам та іншим “біглим людям” селитися будь-де за власним бажанням. Маніфест від 4 грудня 1762 р. оголошував дозвіл усім іноземцям приходити до Росії на поселення, а також запрошував усіх російськوپідданих вільно повертатися на Батьківщину [19].

Важливим кроком для більш швидкого освоєння Новоросії, було створення Новоросійської губернії указом від 22 березня 1764 р., на підставі якого дозволявся перехід на землі новоствореної губернії всім бажаючим, як іноземцям, так і росіянам. Переселенці російського походження отримували по 12 руб. на кожного члена родини, без повернення. Бідні переселенці отримували земельний пай та звільнялися від сплати податків від 6 до 16 років [20].

Укази 1763-1764 рр. суттєво вплинули на кількість розкольників, що бажали переселитися до Єлисаветградської провінції. За 1763 р. прибуло 1212 осіб, у 1764 р. – 4990, лише за січень-лютий 1765 р. переселилося 2012 старообрядців, а за березень-квітень – 2551. Протягом усього 1765 р. до Єлисаветградської провінції прибуло 5272 особи. На кінець року потік переселенців припиняється, а за 1766-1767 рр. взагалі перехід не відбувався. За 1768-1769 рр. повернулося 1599 втікачів-розкольників [21].

У цей час розкольниками утворено ряд нових поселень: 1764 р. – Нова Вись, Іванівське, Плос-

ке, Галаганівка, Красноярське, 1765 р. – Золотарівка та Покровське; 1766 р. – Гончарівка, Калвітаєвка, Зибке; 1767 р. – Антонівка, Ухівка, Веселий Кут, Нікольське [22].

На території майбутнього Херсонського повіту також були засновані розкольніцькі слободи: Привільне, Федорівка, Касперівка, Новопетрівське, Матвіївка, Кисляково, Себіно, Гур'ївка, Баловне, Константиївка [23].

Під час війни з Туреччиною (1768-1774 рр.) до Новоросії переселилася значна кількість старообрядців, які були змушені оселитися на землях Бессарабії після розгрому повстання К. Булавина. Головнокомандувач П. Румянцев під час перебування російських військ у Молдавії та Польщі встиг умовити повернутися на Батьківщину в 1772 р. 1242 родини, більшість з яких осіли в розорених і спустошених татарами у 1769 р. поселеннях поблизу Єлисаветграда, у селах Красний Яр, Клинци, Плоске та інших [24].

Першими переселенцями переважно були втікачі-розкольніки з Польщі. На прохання гетьмана К. Розумовського було заборонено приймати до Новослобідського козачого поселення малоросіян, які були родом з України і бажали скористатися пільгами, що надавалися усякому переселенцю з-за кордону [25]. Будь-який переселенець у залежності від чину, звання, способу життя та складу сімейства отримував наділ землі. Крім того, надавалася допомога від скарбниці грошима, хлібом, а також можна було скористатися правом брати ліс та пільгами від платежу податків [26]. Законодавство дозволяло усім, хто побажає, вільно їхати за кордон та вербувати народ “всякого звання та віку” для поселення їх на цих землях.

Указом від 1761 р. були визначені правила управління цим краєм, який був у відомстві командира Муравйова. Командиром над розкольніцькими слободами, утвореними переселенцями з Польщі поблизу фортеці Святої Єлизавети, було призначено ротмістра Попова. Він отримав наказ всіх переселенців-розкольніків наділяти дачами, селити, записувати у стан землеробів чи міщан та утримувати за окладом стародубських розкольніків [27].

Розкольніки-купці, що прибули на ці землі, відправили до столиці своїх депутатів на чолі з Федором Санковським, маючи прохання затвердити їх становище у Новосербії. Уряд підтвердив їх права, і, як наслідок, 5 червня 1761 р. було опубліковано указ: розкольніків, що оселилися для купецтва, нікуди не відлучати, вважати їх купцями фортеці Святої Єлизавети та не чинити перешкод по відношенню до бриття бороди і ношенню плаття [28]. Вони склали перший купецький стан у південних степах.

Оскільки дозволу українське населення на переселення до Новоросійських земель не мало,

а пільги, які надавалися переселенцям були досить привабливими, то розкольніки Стародубського та Чернігівського полків, бажаючи переселитися і не маючи змоги зробити це легально, змушені були спочатку тікати за кордон до Польщі, а потім на правах закордонних розкольніків-втікачів “повертатися” на Батьківщину.

Часто їм це не вдавалося і їх повертали назад. Одним із прикладів цього факту є справа про звинувачення ротмістра фортеці Святої Єлизавети Д. Попова у побитті біглих кріпаків, що поверталися у Росію, привласненні їхньої худоби тощо. Сутність цієї справи полягала у наступному: в 1759 р. у розкольніцькій слободі Деменській місцеві жителі Никифор Золотухін та Іван Воронов привели до волосної контори великороську людину за паспортом, виданим у фортеці Святої Єлизавети на ім'я Петра Ляхова. На допиті Ляхов дав свідчення, що він, селянин поміщика Трубецького села Плоского, перейшов польський кордон, жив у слободі Огородні у великороса Петра Морфича, який у 1755 р. перевів його таємно через кордон у Росію, де місцеві жителі показали йому дорогу до розкольніцької слободи Мітківки. Там він оселився у місцевих жителів Антона і Софрона Заболоцьких та Андрія Сорочина. У місцевій волосній конторі він отримав паспорт і пішов до Нової Сербії, а у фортеці Святої Єлизавети його за власним бажанням “записали”.

Після цього, з паспортом, він знов приїжджав до розкольніцьких слобод, начебто за боргом. Звідти П. Ляхов взяв із собою вдову Олену. Через тиждень з'явився у ротмістра Д. Попова з наміром отримати новий дозвіл на поїздку. Там, взявши із собою селянина Єрмолова, збирався вже повертатися, але вище зазначені деменські жителі представили його у волосну контору. Повідомленням до Київської губернської канцелярії, відправленим від волосної контори, зазначено, що перебуваючи у малоросійських Стародубському і Чернігівському полках, описані розкольніцькі слободи, обложені окладом у 1715 р. за указом Петра I, і з того часу платили до скарбниці Київської губернії. А вище зазначених розкольніків (а також інших), які залишили державні слободи, треба відправляти с прописаним караулом на місця попереднього перебування. До того ж вимагали, щоб у подальшому нікого з таких розкольніцьких слобод на поселення до Новосербії не приймали, “тому що через це в окладі виникає збиток” [29]. У цій же справі є ще декілька повідомлень подібного типу, які водночас засвідчують про зловживання Д. Поповим своїм службовим становищем [30].

Інша справа розповідає про затримання Федора Расторгуєва, який виявився втікачем на ім'я Дмитро від вже згаданого поміщика Трубецького. Відправившись до м. Стародуба, він

зупинився у розкольніцькій слободі Митківці, де найнявся працювати, згодом пішов до іншого села, але без паспорта завжди були труднощі з улаштуванням на роботу. Пізніше до нього дійшли чутки, що ротмістр Святої Єлизавети видає паспорти всім, хто забажає. Д. Попов видав йому білет та пропускні листи, за якими можна було пройти до Новосербії.

Внаслідок проведеного слідства та свідчень затриманих розкольніків з'ясувалося, що Попов грабував їх, віднімав коней, худобу тощо, порушуючи указ, яким дозволено розкольнікам селитися у відведених місцях. Було прийнято рішення позбавити Д. Попова посади та слідувати за тим, щоб подібне у подальшому не повторювалося [31]. Наведена справа є підтвердженням того факту, що: по-перше – не дивлячись на заборону урядом переселення з малоросійських земель, селяни будь-яким шляхом намагалися оселитися у Новоросії; по-друге – зловживання та порушення, вчинені Д. Поповим, давали можливість нелегальним переселенцям отримати паспорт та дозвіл на поселення.

27 жовтня 1767 р. з'явився указ, що забороняв відпускати розкольніків з малоросійських слобод на поселення до Новоросійської губернії. Стародубські розкольніки, що вже оселилися в Єлисаветградській провінції, мали право залишитися без перешкод і повинні платити податі за новоросійським штатом. Протягом 12 років з північних районів України переселилося до Новоросійського краю 2370 розкольніків: 1328 чоловіків та 1042 жінок [32]. Засновані ними села – Злинка, Клинци, Нікольське – були досить заможними. В Єлисаветграді вони мали великі церкви, дорогоцінні рукописні священні книги, у Клинцях була типографія [33].

Не зважаючи на те, що офіційного дозволу розкольніки, які проживали на малоросійських землях, не мали, все ж таки значна кількість їх змогла переселитися. Ще до указу, виданого 27 жовтня 1767 р., до Київської губернської канцелярії 23 січня 1765 р. надійшло повідомлення з волосної контори з проханням надіслати резолюцію, як чинити з жителями розкольніцьких слобод (приписаних до них по ревізії), які бажали отримати дозвіл на переселення до фортеці Святої Єлизавети і просили, щоб у наступну ревізію їх не записували. Не дочекавшись дозволу, вони мали намір самовільно переселитися. У повідомленні зазначалося, що, врахувавши відомості інших слобод, таких бажаних набралася велика кількість.

22 березня 1765 р. до Київської губернської канцелярії надійшло нове повідомлення з вимогою надати відповідь, як чинити з такими розкольніками. Керівництво волосної контори врахувало надісланий указ Сенату від 21 червня 1764 р., яким дозволялося відправляти у відведе-

ні для поселення місця ті сімейства, які не осіли у слободах, не мають власного житла і достатку та за яких інші мешканці села не зобов'язані були платити податі. Також надавалося право на від'їзд бажаним, якщо подушний оклад за вилучену людину буде сплачуватися жителями селища.

У відповідь на це з Київської губернської канцелярії надійшов наказ "...усіх, кого зараховано за ревізькими казками, не зважаючи на бажання відбути у степові місця, до указу залишити у слободах. І тільки коли надійде резолюція з Сенату, на підставі указу, без утримання, можна буде відпустити у відповідні місця". Мешканцям оголосили, що до указу не мають права покидати селище. Стосовно тих, хто, не дочекавшись указу мав намір відбути, встановлювався нагляд і оточувалися круговими поруками. Але 22 квітня 1765 р. вийшов указ імператора про заборону розкольнікам Стародубського та Чернігівського полків переселятися до фортеці Святої Єлизавети [34].

Єлисаветградська провінція, утворена у 1764 р. на місці Нової Сербії та Новослобідського козачого поселення, особливо інтенсивно заселялась розкольніками у 60-ті рр. XVIII ст. У 70-ті роки до провінції прибували на поселення винятково українці і молдавани. У 80-ті роки відбувалися внутрішні міграційні процеси населення на території Півдня України. З території Єлисаветградщини до Таврійської області протягом 1783-1787 рр. відбуло 808 розкольніків чоловічої статі, з яких 483 – у 1785 та 325 – у 1786 р., частина з них осіла на території майбутнього Дніпровського повіту Херсонської губернії. У ті ж часи з Правобережної України на територію майбутнього Єлисаветградського повіту переселилося 626 чоловіків [35].

Після приєднання Криму у 1783 р. та утворення Таврійської області перевага надається заселенню саме цих земель. Князь Г. Потьомкін прикладає багато зусиль, щоб привабити можливих переселенців. Перехід кріпосних селян до Таврійської області відбувався ще повільніше, ніж до Новоросійської губернії, тому ставка робилася на незакріпачені верстви населення. Перші потоки направлялися на Дніпро в селище Олешки (Цюрупинськ). Крім державних селян, сюди прибували бігли кріпаки, донські козаки, відставні солдати і матроси, старообрядці [36]. 28 жовтня 1784 р. князь Потьомкін направив ордер Катеринославському губернатору Синельникову, в якому говорив про те, що бажано зацікавити знаменських розкольніків поселитися саме на річці Білозерці, виписати їм добротні місцевості та вигідні умови переселення. Крім того, хати, кам'яну церкву та монастир їм збудують за рахунок скарбниці [37].

Тим часом продовжувалося вивчення таврійських степів. Г. Потьомкін наказав В.В. Кахов-

ському оглянути землі біля Камінного моста у Молочних вод і на Зеленій долині. Після отримання необхідних даних виходить постанова від 5 серпня 1785 р., у якій дозволено селити старообрядців на території Таврійської губернії між Дніпром і Перекопом [38]. Ще до того, в червні 1783 р., старообрядці московські, стародубські та елісаветградські відправили депутацію у столицю з проханням до Св. Синоду про направлення старообрядницького єпископа. Посланцем було відмовлено, але Потьомкін запропонував їм оселитися у Криму, приваблюючи вигідними умовами та значними пільгами [39]. 26 серпня 1785 р. князь у листі митрополиту Гавриїлу писав, що він отримав рескрипт від імператриці, де стосовно старообрядців сказано, що вони будуть отримувати попів від архієрея Таврійської області та відправляти службу за стародрукowanymi книгами. Водночас Потьомкін, зацікавлений у поверненні старообрядців із-за кордону, порадив митрополиту опублікувати дозволені їм свободи [40].

У 1784 р. багаті селяни Єлісаветградського повіту із с. Знам'янки заснували на річці Білозерка села Велику Знам'янку, Малу Знам'янку і Водяне. У період 1785-1787 рр. старообрядці цих сіл заснували Корсунський монастир (на Дніпрі у 20 верстах від Берислава), якому було відмежовано 14000 дес. землі та за наказом Потьомкіна безкоштовно надавалося 35000 пудів видобутку солі на рік [41].

Нижче Великої Знам'янки зайняли місце стародубські розкольники, викликані Потьомкіним у кількості 60-ти сімей. Освоївшись на новому місці, вони були змушені його покинути через те, що ця земля була відведена князю В'яземському [42].

У 1787 р. старообрядці Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв, відчуваючи земельну скруту і знаючи про вигідні умови переселення, вирішили перебрatisя на південь, але перед тим висунули свої вимоги стосовно переселення та відправили до Г. Потьомкіна делегата Федора Носова. Це послужило приводом до появи спеціального розпорядження Г. Потьомкіна, названого "Для тих, хто додержується спеціального обряду стародрукowanых книг". Цим розпорядженням старообрядцям пропонувалося для вибору землі відправити свого представника до В. Каховського, крім того, надавалися пільги, за якими переселенці звільнялися на півтора року від сплати податей, мали можливість вільно продавати свої будинки. Для будівництва житла на

новому місці надавалися будівельні матеріали із зобов'язанням сплатити за них протягом 5 років [43]. Переселенці звільнялися від сплати за перевіз та переправу і на 3 роки від постою та нарядів; у борг надавався хліб, так щоб вистачило на рік, який треба було повернути до скарбниці за три роки. За 1787 р. на річку Кінську переселилось 3000 старообрядців.

Намагаючись залучити для заселення півдня всіх, хто колись був у російському підданстві, Потьомкін звернув увагу на козаків-некрасівців, які перебували у Туреччині. У 1784 р. за розпорядженням Потьомкіна туди надіслали спеціальних агентів із їх середовища з метою схилити братів по розколу до повернення на Батьківщину [44].

У 90-ті роки XVIII ст. активно заселялася Очаківська область, яка відійшла до Росії за Ясським миром 1791 р. 26 червня 1794 р. із Молдовляхії та із-за Дунаю російські і некрасівські козаки-старообрядці поселилися уздовж річки Дністер слободою Троїцьке (хоча перша згадка про поселення датується 1785 р.). Поступово кількість населення збільшувалася за рахунок однодумців старообрядців, що прибували із-за кордону [45]. У 1795 р. із Оттоманської Порти переселилися до Очаківської області 6524 старообрядці [46].

Близько 1791 р. із-за Дунаю прийшли до с. Маяки та оселилися розкольники "часовенної" секти [47]. У Тираспольському повіті старообрядці-некрасівці проживали у селах Коротке, Незвиртайлівка та ін. [48].

Отже, одним із головних пріоритетів внутрішньої політики Російської держави у другій пол. XVIII ст. становлять колонізаторські плани щодо земель Півдня України. У пошуках можливих переселенців, держава звертає увагу на старообрядців. Інтереси панівної церкви у державних поглядах відходять на другий план, і політика відносно старовірів, починаючи з імператриці Єлисавети Петрівни, стає лояльнішою, а за часів Катерини II ще більш сприятливою. Це дає можливість багатьом розкольницьким сім'ям повернутися у кордони Російської імперії. Розкольники-втікачі із внутрішніх губерній імперії, а особливо вихідці з Чернігівщини та Стародубщини, заснували у південному регіоні України значну кількість населених пунктів і створили певну соціальну групу із особливими традиціями, побутом, господарюванням тощо, що відбилося на етнічному, культурному, релігійному та економічному розвитку південного регіону.

Література

1. Скалковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг.: В 2 ч. – Ч. 1. – Одесса, 1836.
2. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 г. – М., 1959.
3. Кабузан В.В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний в XVIII – I пол. XIX в. (1719-1858 гг.). – М., 1976.
4. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2004.

5. Федорова А.І. До питання про заселення старообрядцями Південної Бессарабії та їх чисельність у XIX ст. // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали та дослідження. – Т. 3. – 36. наук. пр. – Одеса, 2002. – С. 238-239.
6. Таранец С.В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии. – К., 2004; Його ж. Старообрядчество Подолії. – К., 2000.
7. Кабузан В.В. Вказ. пр. – С. 52.
8. Скальковский А.А. Вказ. пр. – С. 271.
9. Кабузан В.В. Вказ. пр. – С. 84.
10. Там само. – С. 52.
11. Там само. – С. 91.
12. Полный свод законов Российской Империи (ПСЗРИ). – Т. XIV. – №10454 від 4 вересня 1755 р. – С. 414-415; ПСЗРИ. – Т. XIV. – №10619 від 3 жовтня 1756 р. – С. 636-637.
13. Кабузан В.В. Вказ. пр. – С. 91.
14. Там само.
15. Історія міст і сіл УРСР: Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 361.
16. Там само. – С. 403.
17. Там само. – С. 683.
18. Кабузан В.В. Вказ. пр. – С. 91.
19. Там само. – С. 101.
20. Там само. – С. 102.
21. Там само. – С. 103.
22. Там само. – С. 105.
23. Кабузан В.В. Вказ. пр. – С. 158.
24. Пірко В.О. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С. 95; Списки населенных мест Российской империи по сведениям 1859 г. – СПб, 1868 г. – С. 7.
25. Скальковский А.А. Вказ. пр. – С. 29.
26. Там само. – С. 28.
27. Там само. – С. 30.
28. Там само. – С. 31.
29. ЦДІА(к), Ф. 59, оп. 1, спр. 3354, арк. 1-15.
30. Там само, арк. 16.
31. Там само, арк. 17-20.
32. Скальковский А.А. Вказ. пр. – С. 74.
33. Там само. – С. 75.
34. ЦДІА(к), Ф. 59, оп. 1, спр. 4499, арк. 1-4.
35. Кабузан В.В. Вказ. пр. – С. 148.
36. Історія міст і сіл УРСР: Херсонська область. – К., 1972. – С. 574.
37. Мурзакевич Н. Материалы для истории Новороссийской православной Иерархии // ЗООИИД. – Т. 9. – Одесса, 1875. – С. 283-284.
38. Собрание постановлений по части раскола. – СПб, 1858. – С. 5.
39. Скальковский А.А. Вказ. пр. – С. 171.
40. Мурзукевич Н. Вказ. пр. – С. 284-285.
41. Дружиніна Е.І. Вказ. пр. – С. 123.
42. Скальковский А.А. Вказ. пр. – С. 73.
43. Дружиніна Е.І. Вказ. пр. – С. 124.
44. Там само. – С. 129.
45. Мурзакевич Н. Вказ. пр. – С. 286-287.
46. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорозького й Новоросійського края) і перші початки її культурного розвитку. – Х., 1920. – С. 67.
47. Гавриил. Вказ. пр. – С. 194.
48. Там само. – С. 170-172.

Надійшла до редколегії 22.06.2006 р.